

**Заклучение.** Всё это подводит нас к закономерному выводу: такие конфликты на тему грамотности возникают на почве догматизма давно устаревших идей из СССР, подкрепляемых субъективным видением. То есть утверждается, что грамотен не тот, кто понимает уместность стилей и способен корректно подстроиться под ситуацию, а тот, кто лишь везде и бездумно использует литературные нормы из словарей. Словари же могут выступать, как консультанты в некоторых вопросах, но не стоит слепо принимать всё на веру. Наше государство может преодолеть эту проблему путём введения другой методики обучения преподавателей. Новое поколение учителей со временем сможет сформировать адекватное отношение к речи. В конце концов, люди перестанут стыдиться богатства собственного языка по необоснованным причинам, и конфликт исчерпается.

#### Список цитируемых источников

1. Рубакин, Н. А. Грамотность / Н. А. Рубакин // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб., 1890—1907. — Т. 82. — 122 с.
2. Милуков, П. Н. Очерки по истории русской культуры : в 3 т. / П. Н. Милуков. — М. : Прогресс, 1993. — Т. 1 — 41 с.
3. Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года // Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. — СПб. : Паровая тип. Н. Л. Ныркина, 1905. — 417 с.
4. Российская педагогическая энциклопедия / В. В. Давыдов (гл. ред.). — М. : Большая Рос энцикл., 1993. — 379 с.
5. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / А. М. Прохоров (гл. ред.). — 3-е изд. — М. : Совет. энцикл., 1969—1978. — 98 с.
6. Декрет о введении нового правописания : Декрет народного комиссариата по просвещению РСФСР, 23 дек. (5 янв.) 1917 г. // СУ РСФСР. — 1917. — № 12. — 176 с.
7. Большая российская энциклопедия : в 35 т. / Ю. С. Осипов (гл. ред.). — М. : Большая рос. энцикл., 2004—2017. — Т. 1. — 424 с.
8. Большая российская энциклопедия : в 35 т. / Ю. С. Осипов (гл. ред.). — М. : Большая рос. энцикл., 2004—2017. — Т. 2. — 89 с.
9. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. — 4-е изд., доп. — М. : Азбуковник, 1997. — 944 с.
10. Словарь русского языка : в 4 т. / под ред. А. П. Евгеньевой. — 4-е изд. — М. : Рус. яз. : Полиграфресурсы, 1999. — 702 с.
11. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы : в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг. — М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. — Т. 5 : 1927—1939 ; Кн. 1 : 1937. — 648 с.
12. Преподавание русского языка в диалектных условиях / А. В. Текучев ; Акад. пед. наук СССР. — М. : Педагогика, 1974. — 35 с.

УДК 81'373:811.161.3

В. М. Шавель

Дзяржаўная ўстанова адукацыі «Сярэдняя школа № 7 г. Баранавічы», Баранавічы, Рэспубліка Беларусь

### СІСТЭМА СТЫЛІСТЫЧНЫХ ПАМЕТ У БЕЛАРУСКІХ ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫХ ВYДАННЯХ XIX — ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XX СТАГОДДЗЯ

**Уводзіны.** Здабыткі і дасягненні сучаснай беларускай лексікаграфіі бяруць пачатак ад ранніх спроб слоўнікавай працы ў старажытныя часы. Выкарыстаўшы назапашаны са скарынаўскіх старадрукаў лексічны матэрыял, абагуліўшы дасягненні слоўнікавай практыкі, выданні XVI—XVII стст. («Лексис» Л. Зізанія; «Лексикон славеноросский...» П. Бярынды; ананімная праца «Синонима славеноросская») ужо не залежалі ад якога-небудзь аднаго тэксту. Пачала дзейнічаць тэндэнцыя абагульненняга фіксавання ўсіх лексічных значэнняў слова, а ў «Лексіконе» П. Бярынды ўпершыню была выказана думка аб неабходнасці ўвядзення памет для вызначэння слоў з «фігуральным» значэннем. Аўтар імкнуўся не толькі растлумачыць сэнс слова, але і акрэсліць умовы яго ўжывання [1, с. 62]. Лексіку новай беларускай літаратурнай мовы пачалі збіраць і навукова апрацоўваць разам са станаўленнем самой літаратурнай мовы ў канцы XVIII — XIX стст. у выглядзе лексічных дадаткаў да этнаграфічных, фальклорных, гістарычных і іншых даследаванняў А. Меер, К. Калайдовіч, П. Шэйн, Я. Чачот, Е. Раманаў і інш., а таксама ў рукапісных і друкаваных лексікаграфічных працах І. Грыгаровіч, С. Мікуцкі, С. Мядзведскі, І. Насовіч, М. Нікіфароўскі, П. Шпілеўскі, Ф. Шымкевіч і інш. [2].

**Асноўная частка.** Самай значнай самастойнай лексікаграфічнай працай, складзенай у першай палове XIX ст., з'яўляецца рукапісны «Словарь белорусского наречия» П. Шпілеўскага, у якім стылістычныя асаблівасці ва ўжыванні слоў амаль не адзначаны, за выключэннем паметы «ругательство».

Пераважную частку рээстра «Словаря западнорусского наречия. Июня 21, года 1851» І. Грыгаровіча займае лексіка, выбраная з помнікаў пісьменства. Аўтар зафіксаваў і тыя беларускія народныя словы, якія ўжываліся на абмежаванай тэрыторыі (пераважна ў ваколіцах Гомеля).

У слоўніку шырока выкарыстоўваюцца разнастайныя стылістычныя паметы: адны з іх паказваюць на функцыянальна-стылістычную характарыстыку слова, удакладняюць, да якой галіны чалавечай дзейнасці адносіцца слова (простанароднае, абласное, юрыдычнае, вайсковае, медыцынскае і інш.), другія — час выкарыстання (старажытнае), трэція — на эмацыянальна-экспрэсіўную характарыстыку (памяняльнае, ласкальнае), напрыклад: *абакуліць (обл.), авдотка (обл.), агенда (церк.), бадаць (стар.), безулец (простонар.), ведерковое (юр.), вертлуга (стар. воен.)* і інш. [3, с. 29—31].

У «Собрании белорусских слов по алфавиту» І. Насовіча, як адзначае М. Ф. Гуліцкі, стылістычныя паметы выкарыстоўваюцца рэдка, бессістэмна, непаслядоўна. Вучоны мяркуе, што іх трэба лічыць кароткімі аўтарскімі заўвагамі і рэмаркамі, якія ўзніклі ў працэсе складання слоўніка ў дачыненні да асобных слоў.

Найбольш адметнае месца сярод усіх лексікаграфічных прац XIX ст. займае «Словарь белорусского наречия» І. І. Насовіча (СПб, 1870). Жанравая характарыстыка гэтага слоўніка значна вар'іруецца ў працах розных навукоўцаў. Так, у вучэбных дапаможніках для вышэйшых навучальных устаноў праца І. І. Насовіча аднесена да тлумачальных слоўнікаў [4, с. 97]. У сваю чаргу М. Р. Суднік у прадмове да факсімільнага перавыдання «Словаря белорусского наречия» (1983) сцвярджае, што «паводле будовы і прынцыпаў распрацоўкі семантыкі Слоўнік спалучае ў сабе рысы тлумачальнага і перакладнага беларуска-рускага слоўніка» [5, с. 5]. Аднак А. А. Крывіцкі і В. К. Шчэрбін сыходзяцца на меркаванні, што найбольш паслядоўна ў слоўніку рэалізуюцца асаблівасці дыялектнага і перакладнага выдання [6, с. 23].

У «Тлумачэннях скарачаных указанняў у слоўніку» змешчаны паметы, якія падаюць стылістычную характарыстыку слова, аднак паметы ў змесце слоўніка прадстаўлены па-рознаму і ў рознай форме («*обл.*»; «*дѣск.*», «*слово дѣтское*», «*сл. дѣтск.*» і інш.; «*бранн.*», «*ругат.*», «*бранное слово*», «*слово бранное на крестьянѣ*», «*общ. ругат.*», «*общ. слово ругат.*», «*сл. ругат.*» і інш.).

У слоўніку І. Насовіч выкарыстаў падвойныя стылістычныя паметы (напрыклад, *дзѣдзька* (*ласкат. дѣтское слово*) і інш.), звярнуў увагу на асаблівасці вымаўлення слова (напрыклад, *ба* (*произнос. протяжно*) і інш.), для функцыянальнай характарыстыкі слоў уключыў памету «*обл.*» (областное слово) і паметы, якія ўказваюць рэгіён ўжывання слова (напрыклад: *бусель* (*въ Гродненской губерн.*); *крутель* (*въ Гродн. губ.*); *преци* (*въ Минск. и Виленск. губернияхъ* і інш.), сфера выкарыстання слова акрэсліваецца і разгорнутым апісаннем (напрыклад, *бандолетъ* (*употр. въ высш. и сред. классѣ*) і інш.). Слоўнік І. Насовіча быў значнай працай не толькі для беларускага, але і для ўсяго ўсходнеславянскага мовазнаўства.

Разнастайныя перакладныя беларуска-рускія і руска-беларускія слоўнікі рознага аб'ёму друкуюцца ў 20-я гады XX ст. у сувязі з актыўнымі працэсамі беларусізацыі ў краіне (перакладныя слоўнікі братоў М. і Г. Гарэцкіх, М. Байкова і С. Некрашэвіча, М. Байкова і М. Гарэцкага, В. Ластоўскага і інш.).

«Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік» Максіма Гарэцкага (Вільня, 1919), перавыдадзены ў Вільні (1921) і ў Мінску (1925) пад назвай «Беларуска-расійскі слоўнічак», паводле будовы і прынцыпаў распрацоўкі слоўнікавых артыкулаў спалучае ў сабе рысы перакладнага беларуска-рускага слоўніка, а ў некаторых выпадках тлумачальнага слоўніка. Стылістычная характарыстыка слоў у ім падаецца пры рускім варыянце і прэзентавана паметамі, якія паказваюць на сферу выкарыстання слова («*провинц.*», «*раст.*»), яго ўзроставую («*на детском языке*», «*детское слово*»), храналагічную характарыстыку («*слово редкое*», «*старое*»), канкрэтызуюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку слова («*бранное слово*», «*уменьш.*», «*ласкат.*»), напрыклад: *дзєраза* — *плаун* (*раст.*); *усенька*, *усенькае* — *все* (*провинц.*); *кока* — *яйцо* (*на детском языке*); *лѣля* — *рубашечка* (*детское слово*) і інш. Недасканалы ў лексікаграфічных адносінах «Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік» Максіма Гарэцкага для свайго часу меў практычную вартасць і вялікае значэнне. Гэта быў першы вопыт складання слоўнікаў на пачатковым этапе станаўлення і развіцця сучаснай беларускай лексікаграфіі.

«Маскоўска-беларускі слоўнік» братоў М. і Г. Гарэцкіх (1920) змяшчае словы, што ў сваіх асновах падобныя ў беларускай і рускай мовах, але адрозніваюцца толькі ў склонавых ці ў спрагальных формах. Асобныя словы ў слоўніку суправаджаюцца паметамі, якія паказваюць на функцыянальна-стылістычную («*арыtm.*», «*грамат.*», «*раст.*», «*трав.*») і ўзроставую («*дзяцінае*») характарыстыку слоў і змяшчаюцца пры рускім або беларускім варыянце слова: *безсмертник* — *цѣмен жоўты* (*раст.*); *гравилат* (*трав.*) — *гарлачоўка*; *подорожник* (*раст.*) — *трыпутнік*; *предлог* — *прыйма* (*грамат.*); *причастие* — *дзеяслоўная прымета* (*грам.*); *частное* — *дзель* (*арыtm.*), *прыватнае*; *яичко* — *ячка*, *кока* (*дзяцінае*) і інш.

Закладзеныя ў слоўніку М. і Г. Гарэцкіх асновы функцыянальна-стылістычнай характарыстыкі слоў былі працягнуты В. Ластоўскім у «Падручным расійска-крыўскім (беларускім) слоўніку» (1924). У змесце слоўнікавых артыкулаў аўтар выкарыстоўвае разгалінаваную сістэму памет, якія паказваюць на функцыянальна-стылістычную характарыстыку слова, удакладняюць галіну яго ўжывання («*марск.*», «*муз.*», «*мэд.*», «*тарг.*» і інш.), сустракаюцца выпадкі эмацыянальна-экспрэсіўнай («*жартл.*») і храналагічнай («*арх.*», «*архаіч.*», «*архаічн.*») характарыстыкі слоў.

Аднак у слоўніку В. Ластоўскага не прасочваецца адзінства ў выкарыстанні адной формы прэзентацыі памет, напрыклад: 1) «*царк.*», «*црк.*», «*црксл. слова*» (параўн.: *апокаліпсис* (*царк.*); *глагол* (*црксл. слова*); *елей* (*црк.*) і інш.); 2) «*арх.*», «*архаіч.*», «*архаічн.*» (параўн.: *кимвал* або *кимвалы* (*архаіч.*); *кобь* (*арх.*); *креститель* (*архаічн.*) і інш.); 3) «*лекар.*», «*лекарск.*», «*лек.*», «*у лекараў*» (параўн.: *зонд* (*лекар.*); *фистула* (*лекарск.*); *катапласма* (*лек.*); *топическій* (*у лекараў*) і інш.); 4) «*марск.*», «*морск.*» (параўн.: *вымпель* (*марск.*); *рупор* (*морск.*) і інш.); 5) «*хім.*», «*хіміч.*» (параўн.: *алюміній* (*хім.*); *танин* (*хіміч.*) і інш.); 6) «*гэамэтр.*», «*геомэтр.*» (параўн.: *октаэдр* (*гэамэтр.*); *трапеція* (*геомэтр.*) і інш.); 7) «*музыч.*», «*музык.*» (параўн.: *трель* (*музыч.*); *унисон* (*музык.*) і інш.); 8) «*батан.*», «*ботан.*» (параўн.: *нектарнікі* (*батан.*); *прилистник* (*ботан.*) і інш.).

Функцыянальна-стылістычная і храналагічная характарыстыка ў слоўніку падаецца і праз разгорнутае апісанне (напрыклад: *kozyрь* (*у картах*); *копотуха* (*аб жанках*); *корм* (*кароўі корм, конскі, агульна*); *сокровище* (*даўней, цяпер*) і інш.).

Значная ўвага ў слоўніку надаецца паказу спалучальных магчымасцей слоў: пры рускім варыянце рэестравага слова залежнае прапануецца на беларускай мове. Такая структура слоўнікавых артыкулаў можа лічыцца заканамернай і дастаткова інфарматыўнай.

У «Беларуска-расійскі слоўнік» (1925) М. Байкова і С. Некрашэвіча ўключаны многія беларускія спецыяльныя словы, выбраныя са зборнікаў навуковай тэрміналогіі (матэматыка, геаграфія, логіка, псіхалогія, літаратуразнаўства, батаніка, заалогія, права і інш.). Пры гэтым батанічныя, заалагічныя і некаторыя іншыя тэрміны суправаджаюцца іх лацінскімі найменнямі (напрыклад: *агátкі ж. мн. л.* — кошачыя лапкі (бот. *Antennaria* L); *аднаво́к м.* — цыклоп (зоол. *Cyclops*). ЗТ і інш.).

Сфера выкарыстання слова, эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка і храналагічная характарыстыка лексікі ў слоўніку ўдакладняецца сістэмай спецыяльных памет («зоол.», «бот.», «устар.», «устар.слово», «старо-белорус.», «ласк.», «умени.», «ласкат.», «бран.», «унич.» і інш.).

У слоўніку выкарыстаны спецыфічныя ўмоўныя скарачэнні, якія можна разглядаць як аўтарскі варыянт памет для ўдакладнення галіны функцыянавання слова, напрыклад: НТ<sub>1</sub> — элементарная матэматыка (**вызначнік** — НТ<sub>1</sub>); НТ<sub>2</sub> — практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва (**выхваленне** — НТ<sub>2</sub>); НТ<sub>3</sub> — геаграфічныя і касмаграфічныя тэрміны і назвы нябесных цел (**выяданне** — НТ<sub>3</sub>); ВТ — вайсковая тэрміналогія (**куляход** — ВТ); ЮТ — юрыдычная тэрміналогія (**карнасьць** — ЮТ) і інш.

Прыклады да некаторых слоў, узятыя аўтарамі з мастацкай літаратуры і складзеныя самастойна, у «Беларуска-расійскім слоўніку» не толькі канкрэтызуюць значэнне слова, але і ўдакладняюць яго спалучальныя магчымасці, напрыклад: **бытаванне** — существование (*І павёў... свае войскі на зямлю Палаўчан на змаганне, ды за рускай зямлі бытаванне*. Ян. К. Пс. аб пах. г.); **золкі** — пронизывающий (*Цёмная золкая восень*. Ян. К. Шл. ж. 81 с.); **зносіны** — сношения; сообщение. (*Шляхі зносін*) і інш.

Варта адзначыць, што вопыт паказу стылістычнай характарыстыкі і спалучальных магчымасцей слоў у слоўніках 20-х гадоў XX стагоддзя творча выкарыстаны ў сучасных тлумачальных і найбольш значных перакладных слоўніках.

У «Руска-беларускі слоўнік» (Мінск, 1937; пад рэдакцыяй А. Александровіча) уключаны словы, якія былі найбольш пашыраны ў паўсядзённым ужытку, а таксама словы, выкарыстаныя ў мастацкай, грамадска-палітычнай і навукова-папулярнай літаратуры. Тут стылістычная характарыстыка слоў кваліфікуецца як «паясненні» і ўпершыню ў беларускай лексікаграфічнай практыцы тлумачыцца форма іх падачы (курсівам).

Паметы «авіац.», «авт.», «агр.», «анат.», «ант.», «археол.», «ж.-д.» і пад. (усяго 64), размешчаныя пасля рээстравага слова, указваюць на сферу выкарыстання слова. Аднак акрэсленая ва ўмоўных скарачэннях форма памет не заўсёды вытрымліваецца ў змесце слоўніка. У паасобных слоўнікавых артыкулах сустракаюцца паметы «фил.» і «филол.»; «бух.» і «бух.»; «истор.» і «ист.»; «устар.» і «уст.»; «геод.» і «геодез.»; «шах.» і «шахм.»; «авт.» і «ав.» і інш. Акрамя таго, імкненне складальнікаў слоўніка дакладна падаць галіну выкарыстання слова прывяло да залішняй дэталізацыі. Так, многія словы з паметамі «фил.», «филол.», «грам.», «лингв.» можна было пазначыць адной паметай «лингв.» (параўн.: *причастие (грам.)*, *фрикативный (лингв.)*, *флексия (грам.)* і інш.). Шырока выкарыстоўваецца ў слоўніку храналагічная характарыстыка слова прадстаўленая адпаведнымі паметамі («арх.», «дореволюц.», «истор.», «ист.», «старин.», «уст.»).

Аднак стылістычная характарыстыка лексікі ў слоўніку падаецца непаслядоўна (*перпендикуляр* (без памет), *перпендикулярный* (без памет) і інш.). Ва ўмоўных абазначэннях адсутнічаюць паметы «арх.», «geom.», «ком.», «научн.», «рад.», «фиг.», «маш.», хоць у слоўнікавых артыкулах яны выкарыстоўваюцца (напрыклад: *терраса (арх., геол.)*, *периметр (geom.)*, *гросс (ком.)*, *дериват (научн.)*, *детектор (рад.)*, *зародиться (фиг.)* і інш.). Памета «маш.» можа разглядацца і як памылка наборшчыкаў ад *мат.*, напрыклад: *хорда (маш.)* і інш.

**Заклучэнне.** У «Руска-беларускім слоўніку» працягваюцца традыцыі перакладных беларускіх слоўнікаў 20-х гадоў XX стагоддзя, а стылістычная характарыстыка слоў значна дэталізавана.

Праведзенае ў межах даследавання параўнанне выяўляе разнастайнасць падыходаў складальнікаў слоўнікаў да наменклатуры стылістычных памет.

#### Спіс цытуемых крыніц

1. Суднік, М. Р. Гісторыя ўзнікнення і этапы развіцця беларускай лексікаграфіі старажытнай пары / М. Р. Суднік // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. — Вып. IV. — Мінск, 1957. — С. 62—122.
2. Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. — Мінск : Інтэрпрэсэрвіс, Кніж. Дом, 2003. — 672 с.
3. Гуліцкі, М. Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX — пачатак XX ст.) / М. Ф. Гуліцкі. — Мінск : Выш. шк., 1978. — 119 с.
4. Сучасная беларуская літаратурная мова: вучэб. дапаможнік / М. Ц. Кавалёва [і інш.]. — 3-е выд., дапрац. і дапоўн. — Мінск : Выш. шк., 1993. — 206 с.
5. Суднік, М. І. І. Насовіч / М. І. Суднік // Беларусь. — 1946. — № 7. — С. 24—27.
6. Крывіцкі, А. А. Тры этапы фарміравання беларускай дыялектнай лексікаграфіі / А. А. Крывіцкі // 3 народнага слоўніка ; рэд. А. А. Крывіцкі, Ю. Ф. Мацкевіч. — Мінск : Навука і тэхніка, 1975. — С. 23.